УДК 81’271:373.3.011.3-051
DOI https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.40.2.4

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ ЯК СКЛАДОВА ЙОГО МОВНО-КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ

SPEECH CULTURE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS AS A COMPONENT OF THEIR LINGUISTIC AND COMMUNICATIVE COMPETENCE

Онищенко І.В.,
orcid.org/0000-0003-0672-0570
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри початкової освіти
Криворізького державного педагогічного університету

У статті здійснено аналіз наукових доробок сучасних учених щодо розуміння понять «культура мовлення», «мовно-комунікативна компетентність», «мовно-комунікативна компетентність вчителя початкових класів». Звернено увагу на необхідність володіння майбутнім учителем початкових класів культурою мовлення як складовою його мовно-комунікативної компетентності, уміннями чітко, логічно й переконливо висловлювати думки, застосовувати дієві методи мовленнєвого впливу на аудиторію, виявляти зацікавленість до змін у мовних нормах. Запропоновано розглядати мовно-комунікативну компетентність вчителя початкових класів як цілісне, багатокомпонентне утворення, невід’ємну складову професійної компетентності, що передбачає глибоке володіння мовними і позамовними засобами комунікації, здатність установлювати й підтримувати конструктивні комунікативні зв’язки з учасниками освітнього процесу. Методологічну основу дослідження становлять системний, компетентнісний, діяльнісний, особистісно орієнтований, аксіологічний підходи до формування культури мовлення вчителя початкових класів як складової його мовно-комунікативної компетентності. З’ясовано, що культура мовлення охоплює вміння правильно, точно та доречно користуватися різноманітними виражальними засобами літературної мови, дотримуючись усталених мовних норм. Визначено, що культура мовлення відображає ціннісні орієнтації особистості педагога, узгодженість професійної компетентності з комунікативними та морально-психологічними якостями. Зазначено, що підвищення рівня культури мовлення майбутніх учителів початкових класів забезпечується професійною спрямованістю навчання, створенням комунікативного середовища, єдністю теорії і комунікативної практики, залученістю студентів у змістовні, практико орієнтовані комунікативні ситуації. Дослідження особливостей культури мовлення вчителя початкових класів як складової його мовно-комунікативної компетентності дозволило зробити висновок, що ефективність педагогічної взаємодії вчителя із учасниками освітнього процесу значною мірою зумовлюється його вміннями адаптуватися до комунікативних ситуацій, оцінювати ситуацію спілкування в різноманітних умовах, ефективно долати бар’єри у спілкуванні.

Ключові слова: мовлення, культура мовлення, компетентність, мовно-комунікативна компетентність, мовно-комунікативна компетентність вчителя початкових класів.

This article examines contemporary scholarly research on the concepts of «speech culture», «linguistic and communicative competence», and specifically, the «linguistic and communicative competence of primary school teachers». Emphasis is placed on the necessity for future primary school teachers to master speech culture as an integral element of their linguistic and communicative competence, including the ability to articulate thoughts clearly, logically, and persuasively, employ effective methods of verbal influence on the audience, and demonstrate openness to evolving language norms. The linguistic and communicative competence of primary school teachers is proposed to be understood as a holistic, multifaceted construct and an essential component of their professional competence, which entails a thorough command of both linguistic and extralinguistic means of communication, as well as the capacity to establish and maintain constructive communicative relationships with all participants in the educational process. The study is grounded in a methodological framework that integrates systemic, competence-based, activity-based, personality-oriented, and axiological approaches to developing speech culture in primary school teachers as a core aspect of their linguistic and communicative competence. It is established that speech culture encompasses the ability to correctly, precisely, and appropriately utilize various expressive resources of literary language while adhering to established linguistic norms. Furthermore, speech culture reflects the teacher’s value orientations and the alignment of their professional competence with communicative, moral, and psychological qualities. The enhancement of future primary school teachers’ speech culture is ensured through professionally oriented education, the creation of a supportive communicative environment, the integration of theoretical knowledge with communicative practice, and active engagement of students in meaningful, practice-focused communicative scenarios. The analysis of speech culture as a constituent of primary school teachers’ linguistic and communicative competence leads to the conclusion that the effectiveness of pedagogical interaction largely depends on the teacher’s ability to adapt to diverse communicative situations, assess communicative contexts in varied conditions, and effectively overcome communication barriers.

Key words: speech, speech culture, competence, linguistic and communicative competence, linguistic and communicative competence of primary school teachers.

Постановка проблеми. У контексті модернізації вищої педагогічної освіти ефективність професійного становлення майбутнього вчителя початкових класів значною мірою зумовлюється

рівнем сформованості його мовно-комунікативної компетентності. Учитель нового покоління – це висококваліфікований, конкурентоспроможний, мовнокомпетентний фахівець, який досконало володіє українською літературною мовою в повсякденній професійній й офіційно-діловій комунікації та комунікативно доцільно використовує мовні засоби в різних її сферах. Ефективність і результативність педагогічної взаємодії вчителя початкових класів із учасниками освітнього процесу значною мірою зумовлюється його здатністю адаптуватися до різних комунікативних ситуацій, уміннями обирати найбільш доцільні засоби мовленнєвої та немовленнєвої комунікації, ефективно долати бар'єри у спілкуванні.

Відповідно до вимог НУШ відбувається переорієнтація професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів, зокрема вони повинні не лише досконало володіти методиками викладання в початковій школі, а й ефективно застосовувати мовні ресурси для результативної міжособистісної взаємодії в різноманітних педагогічних ситуаціях. Сучасний учитель початкових класів, виконуючи водночас низку важливих ролей – наставника, вихователя, психолога, фасилітатора, тьютора, ментора, – має бути здатним мотивувати, надихати й зацікавлювати молодших школярів. Така багатогранність професійної діяльності вчителя вимагає досконалих комунікативних умінь, володіння законами педагогічної комунікації та засобами мовленнєвого впливу.

У Професійному стандарті «Вчитель закладу загальної середньої освіти», затвердженому наказом МОН України від 29 серпня 2024 р. № 1225 [9], зазначено, що мовно-комунікативна компетентність є однією з ключових у структурі професійної компетентності сучасного педагога НУШ. Учитель початкових класів повинен володіти високою культурою мовлення як складовою мовно-комунікативної компетентності, мати неупереджене відчуття мови, уміти чітко й логічно висловлювати думки, використовувати виразне, емоційно насичене мовлення, застосовувати дієві методи мовленнєвого впливу на аудиторію, виявляти зацікавленість до змін у мовних нормах.

Отже, постає необхідність ґрунтовного вивчення особливостей культури мовлення вчителя початкових класів як складової мовно-комунікативної компетентності, що доводить актуальність і важливість досліджуваної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійна компетентність учителя початкових класів є результатом його творчої педагогічної діяльності й виступає інтегрованим показником особистісно-професійної самореалізації педагога. Це поняття відображає нерозривну єдність теоретичної обізнаності та практичної підготовленості вчителя до здійснення педагогічної діяльності, виступаючи основною характеристикою його професіоналізму. Серед професійних компетентностей учителя початкової школи важливе місце посідає мовно-комунікативна компетентність.

Дослідженню феномену «мовно-комунікативна компетентність» присвячено праці Л. Березовської, А. Кайдаш, О. Кущ, Н. Макаренко, І. Паласевич, Л. Струганець, А. Федоровича, В. Хомич, О. Шарапової та ін. Проблема формування мовно-комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкових класів розглядалася в наукових працях Т. Гаранчук, О. Іваннікової (історико-теоретичні аспекти розвитку мовно-комунікативної компетентності), Т. Кучай (педагогічна мовно-комунікативна компетентність як здатність до взаємодії з молодшими школярами), О. Фурман (особливості формування мовно-комунікативної компетентності), Ю. Яцюк (формування мовно-комунікативної компетентності в умовах диверсифікації освіти) та ін.

Питання культури мовлення вчителя початкових класів були предметом дослідження провідних українських мовознавців, серед яких Т. Боляк, І. Кравцова, Т. Молнар, А. Пацкань, В. Пруняк, В. Усатий, Л. Шпачук та ін. Різні аспекти формування культури мовлення вчителя початкової школи як засобу професійно-педагогічної комунікації знаходять відображення у працях Т. Білявської, М. Вашуленка, А. Габовди, Н. Звєрєвої, В. Котубей, О. Кравченко-Дзьонди, Т. Кучай, М. Луци, Н. Мордовцевої, А. Струк, Н. Теличко, Т. Форостяк та ін. Залишаються невирішеними питання культури мовлення як складової мовно-комунікативної компетентності вчителя початкових класів, що переконує в актуальності і важливості досліджуваної проблеми.

Постановка завдання. Мета запропонованої статті – розкрити сутність культури мовлення вчителя початкових класів як невід'ємної складової мовно-комунікативної компетентності. Автор ставить такі завдання: проаналізувати поняття «культура мовлення»; запропонувати власне формулювання поняття «мовно-комунікативна компетентність майбутнього вчителя початкових класів»; описати особливості формування культури мовлення вчителя початкових класів як складової його мовно-комунікативної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Мовно-комунікативна компетентність є провідною

в структурі професійної компетентності вчителя початкових класів. Аналіз наукових джерел свідчить про різноманітність підходів до розуміння сутності та складових мовно-комунікативної компетентності.

Мовно-комунікативна компетентність педагога, за переконанням А. Кайдаш і В. Хомич, передбачає «системні знання норм і типів педагогічного спілкування, уміння вислуховування, відстоювання власної позиції, розвиненість культури фахової комунікації, досягнення педагогічних результатів через продуктивну спілкувальну взаємодію» [6, с. 67]. Водночас, дослідники зауважують, що в умовах війни відбулася трансформація вимог до мовно-комунікативної компетентності вчителів, доповнивши її новими складовими. Зокрема, у сучасному цифровому середовищі педагог має володіти навичками використання ІКТ для ефективної організації освітнього процесу. Йдеться про вміння користуватися електронною поштою, шукати й аналізувати навчальну інформацію в Інтернеті, розміщувати методичні матеріали в цифрових середовищах, реєструватися та взаємодіяти в онлайн-спільнотах і форумах, а також оперувати інструментами платформи Web 2.0. [6, с. 68].

На думку І. Паласевич та А. Федоровича, мовно-комунікативна компетентність є невід'ємною професійною здатністю, що забезпечує результативне здійснення освітньої діяльності та передбачає володіння базовими знаннями у сфері мовлення, комунікативними навичками й засобами взаємодії, а також усвідомлення відповідальності за власні дії. Ця компетентність охоплює поєднання когнітивних і практичних навичок, систему цінностей, емоційний інтелект і поведінкові моделі, що реалізуються у взаємодії з учасниками освітнього процесу. Структурно мовно-комунікативна компетентність педагога складається з таких компонентів: мовленнєвого, невербального, слухацького, конфліктологічного та організаційного. За переконанням учених, такий підхід передбачає здатність педагога точно й коректно передавати інформацію, володіти виразною та естетично оформленою мовою, ефективно слухати, розуміти співрозмовника, будувати гармонійні міжособистісні стосунки, запобігати й вирішувати конфлікти [8, с. 36].

Ю. Яцюк трактує мовно-комунікативну компетентність вчителя початкових класів як здатність педагога встановлювати й підтримувати ефективні взаємозв'язки з учнями, сукупність мовних знань, умінь і навичок, необхідних для результативного спілкування. На думку вченої, структура мовно-комунікативної компетентності вчителя початкової школи включає низку ключових компонентів: комунікативні якості, які вказують на сформованість здатності до взаємодії; комунікативні здібності, зокрема вміння проявляти ініціативу у спілкуванні, активізувати себе і партнера в процесі спілкування, емоційно реагувати на стан співрозмовника; знання правил мовної взаємодії; розуміння етичних норм педагогічної професії, морально-естетичних цінностей, культурних надбань, вікових, інтелектуальних й інших індивідуальних якостей; уміння уважно слухати; володіння культурою мовлення [10, с. 133].

О. Іваннікова, Т. Гарачук мовно-комунікативну компетентність майбутнього вчителя початкових класів трактують як «невід'ємну складову його професійної компетентності, яка ґрунтується на досконалому знанні і володінні мовними і позамовними комунікативними засобами, має практичне спрямування, заснована на знаннях з лінгвістики, психології та педагогіки» [5, с. 312]. За переконанням учених, мовно-комунікативна компетентність є цілісним утворенням, що передбачає п'ять компонентів: індивідуально-особистісний, мотиваційно-вольовий, соціально-психологічний, індивідуально-комунікативний та практично-діяльнісний [5, с. 313].

На основі вивчення й аналізу лінгвістичних, психологічних, педагогічних джерел сформулюємо власне визначення поняття «мовно-комунікативна компетентність вчителя початкових класів». На нашу думку, мовно-комунікативна компетентність вчителя початкових класів є цілісним, багатокомпонентним утворенням, невід'ємною складовою професійної компетентності, що передбачає глибоке володіння мовними і позамовними засобами комунікації, здатність установлювати й підтримувати конструктивні комунікативні зв'язки з учасниками освітнього процесу.

Відповідно до Професійного стандарту «Вчитель закладу загальної середньої освіти» (2024 р.) мовно-комунікативна компетентність вчителя включає такі складові, як-от: «здатність забезпечувати здобувачам освіти навчання державною мовою; здатність забезпечувати здобувачам освіти навчання з урахуванням особливостей мовного середовища в закладі освіти мовою відповідного корінного народу або національної меншини України; здатність забезпечувати навчання здобувачів освіти іноземної мови та спілкуватися іноземною мовою у професійному колі (для вчителів іноземної мови); здатність формувати й розвивати мовно-комунікативні вміння й навички здобувачів освіти» [10, с. 7–8] .

У контексті вимог НУШ досконале володіння культурою мовлення є одним із найважливіших показників професійної майстерності майбутнього фахівця. Культура мовлення – це ступінь опанування нормами усної й писемної літературної мови, а також уміння свідомо, цілеспрямовано й майстерно використовувати мово-виражальні засоби залежно від мети й умов спілкування [2]. Культура мовлення характеризується правильністю, точністю, логічністю, чистотою, доречністю, багатством, достатністю, а також виразністю і емоційністю. Ці риси об'єднуються навколо поняття правильності, оскільки вони залежать від дотримання / порушення норм не лише мовної системи, а й логіки, психології, естетики, етики тощо на рівні індивідуального мовлення [7, с. 43].

На нашу думку, культура мовлення – це вміння правильно, точно та доречно користуватися різноманітними виражальними засобами сучасної літературної мови, дотримуючись усталених мовних норм. Культура мовлення відображає ціннісні орієнтації особистості педагога, узгодженість професійної компетентності з комунікативними та морально-психологічними якостями, вказує на володіння уміннями формулювати думки та дотримуватись етичних норм мовленнєвої взаємодії. Безперечно, для ефективного спілкування та успішного здійснення професійної діяльності вчителю початкових класів необхідно оволодіти низкою мовленнєвих якостей, серед яких важливими є чітка дикція, дотримання орфоепічних норм сучасної української літературної мови, добре розвинений голосовий апарат, вміння керувати диханням та ін.

Культура мовлення відіграє ключову роль у формуванні соціальних та професійних контактів педагога, слугує засобом його самовираження через мову та мовлення. Мова та мовлення становлять нерозривну єдність, адже мовлення є формою реалізації мовних засобів і виявом здатності людини, що забезпечує процес пізнання, засвоєння та передавання матеріальних і духовних цінностей з покоління в покоління. Як справедливо зазначає Н. Бутенко, культура мовлення педагога є не лише індикатором його професійної майстерності, а й вагомим чинником, що визначає рівень визнання його авторитету в освітньому середовищі. Учителі, які не володіють високою культурою мовлення, нерідко відчувають внутрішню незадоволеність, що негативно позначається на їхній професійній діяльності, поведінці й навіть особистому житті [4, с. 260].

Т. Боляк, досліджуючи особливості культури мовлення учителя початкової школи як складової професійної комунікативної компетентності, зазначає, що у своїй діяльності вчитель початкових класів виступає як активний учасник комунікативного процесу: він не лише передає й отримує інформацію від учнів, батьків та колег, але й налагоджує з ними ефективні комунікативні контакти, вибудовує взаємини на основі діалогу та взаєморозуміння. На думку автора, комунікативну компетентність учителя початкової школи слід розглядати як систему внутрішніх ресурсів, які забезпечують ефективне розв'язання професійних завдань. Вона охоплює систему соціальних позицій у спілкуванні, рольових моделей, стереотипів, установок, а також необхідні знання, уміння й навички, що інтегруються з особистісною цілісністю педагога [3, с. 101].

Погоджуємося із думкою В. Авраменко, яка зауважує, що високий рівень культури мовлення вчителя забезпечується такими його вміннями: організаторськими (уміння ефективно будувати комунікативний процес з урахуванням ситуації, мотивації та мети спілкування, правильно інтерпретувати наміри й позицію співрозмовника, а також підтримувати інтерес до взаємодії, поступово досягаючи поставлених цілей), інформативними (здатність викладати інформацію у формі монологу чи діалогу, використовуючи доступні для слухача лексичні, синтаксичні та інтонаційні засоби); перцептивними (здатність впливати на співрозмовників словом і власною поведінкою, переконувати, формувати позитивне ставлення до висловленої позиції); контрольно-стимулюючими (уміння об'єктивно оцінювати мовленнєву активність партнера на різних етапах комунікації, стимулювати його до подальшої взаємодії, а також критично аналізувати власну мовленнєву поведінку) та ін. [1, с. 14].

Культура мовлення, за нашим переконанням, – це насамперед грамотність побудови фраз, чіткість і зрозумілість викладу та виразність, яка забезпечується вмінням добирати точні слова та граматичні структури. Зауважимо, що важливими складниками виразного усного мовлення є правильна вимова, інтонація, тон, темп, паузи, сила голосу, наголоси, дикція, а також коректне використання професійної термінології.Отже, щоб мовлення педагога було зразковим для наслідування, важливо оволодіти як теоретичними знаннями щодо норм усного мовлення, так і розвинути практичні навички точного, логічного та доступного викладу думок відповідно до чинних норм і правил.

Однією з головних характеристик літературної мови є її нормативність – дотримання уста-

лених, соціально закріплених мовних правил, які є обов'язковими незалежно від регіону, професії чи соціального статусу мовця. Учитель початкової школи не зможе здобути належного авторитету, якщо не володіє навичками чіткого й доречного мовленнєвого самовираження, не вміє добирати лексичні засоби відповідно до конкретної комунікативної ситуації, не використовує емоційно-експресивні, образні та інтонаційні можливості мовлення у процесі спілкування.

Досвід викладання курсів «Сучасна українська мова з практикумом», «Культура професійного педагогічного спілкування», «Культура наукового мовлення» та ін. студентам спеціальності А 3 Початкова освіта Криворізького державного педагогічного університету показав, що підвищення рівня культури мовлення майбутніх учителів початкових класів забезпечується комунікативно-діяльнісною організацією освітнього процесу, створенням комунікативного середовища, поєднанням мовленнєвої активності та рефлексивного аналізу, єдністю теорії і комунікативної практики, використанням активних, діяльнісних, комунікативно орієнтованих методів та прийомів.

За нашим переконанням, ефективними методами роботи є використання комунікативних вправ і завдань, диспутів і мозкових штурмів, залучення студентів до змістовних, практико орієнтованих комунікативних ситуацій, близьких до реальних умов майбутньої професійної діяльності. Важливо надавати студентам можливості самостійно застосовувати набуті знання на практиці, зокрема через участь у науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, майстер-класах, проєктах тощо. Це, у свою чергу, дозволить майстерно використовувати мово-виражальні засоби з урахуванням конкретних ситуацій, умов спілкування, професійної сфери, мети й завдань комунікації. Таким чином, комунікація набуватиме не лише практичного, а й ціннісного виміру, формуючи в майбутніх фахівців культуру публічного мовлення.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, можемо констатувати, що культура мовлення як провідний інструмент комунікації та невід'ємний елемент мовно-комунікативної компетентності вчителя початкових класів виступає важливою умовою ефективної професійної комунікації. Культура мовлення охоплює вміння правильно, точно та доречно користуватися різноманітними виражальними засобами літературної мови, дотримуючись усталених мовних норм. Висока культура усного й писемного мовлення дозволяє вчителеві початкових класів грамотно, стилістично доречно й переконливо формулювати думки, представляти власну позицію та досягати фахового успіху. Дослідження особливостей культури мовлення вчителя початкових класів як складової його мовно-комунікативної компетентності дозволило зробити висновок, що ефективність педагогічної взаємодії педагога із учасниками освітнього процесу значною мірою зумовлюється його вміннями адаптуватися до комунікативних ситуацій, оцінювати ситуацію спілкування в різноманітних умовах, уміннями обирати найбільш доцільні засоби мовленнєвої та немовленнєвої комунікації, ефективно долати бар'єри у спілкуванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Авраменко В. Культура мовлення учителя, як засіб професійно-педагогічної комунікації. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. 2010. № 1. С. 120–125.

2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів: Світ, 1990. 232 с.

3. Боляк Т. Культура мовлення учителя початкової школи як складова професійної комунікативної компетентності. *Академічні студії. Серія «Педагогіка»*. 2022. Вип. 1. С. 97–102.

4. Бутенко Н. Ю. Комунікативна майстерність викладача: навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2005. 336 с.

5. Іваннікова О., Гарачук Т. Мовно-комунікативна компетентність педагога: історико-теоретичний аспект. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 61. Том 1. С. 307–315.

6. Кайдаш А, Хомич В. Мовно-комунікативна компетентність вчителів в умовах імплементації реформи «Нова українська школа». *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. Вип. 122. С. 66–70.

7. Культура фахового мовлення: навч. посіб. / за ред. Н. Д. Бабич. Чернівці : Книги-ХХ, 2005. 572 с.

8. Паласевич І., Федорович А. Сутність мовно-комунікативної компетентності сучасного вчителя. *Людинознавчі студії. Серія «Педагогіка»*. 2024. Вип. 18 (50). С. 32–37.

9. Професійний стандарт «Вчитель закладу загальної середньої освіти». URL : https://mon.gov.ua/news/informatsiine-povidomlennia

10. Яцюк Ю. А. Формування мовно-комунікативної компетентності майбутнього вчителя початкової школи в умовах диверсифікації освіти. І*нноваційна педагогіка*. 2020. Т. 2. № 29. С. 131–134.